

Kitap Eleştirileri / Recensiones

Palumbi, G., ***The Red and Black: Social Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium B.C.***, Sapienza Università di Roma (SPO) Vol. 2, (Roma, 2008).

(Mehmet Işıklı)

Yakındoğu Arkeolojisi'nin en popüler kültürlerinden biri olan "Erken Transkafkasya Kültürü" veya daha yaygın bilinen adıyla "Kura-Aras Kültürü" (yöresel isimlendirmesiyle *Karaz Kültürü*), Anadolu Arkeolojisi'nin en az bilinen ve araştırılan konularındandır. Kafkas Dağları'ndan Suriye Çöllerine, Hazar kıyılarından İç Anadolu bozkırlarına değin çok geniş bir alanda yayılım bulan ve binyıldan daha uzun bir zaman varlığını sürdüren bu kültürün ülkemiz topraklarındaki en önemli yayılım alanı Doğu Anadolu Bölgesi'dir. Son yıllarda yapılan araştırmalara göre bölge genelinde bu kültürün tespit edilebildiği yerleşim sayısı 220 civarındadır. Ama yapılan arkeolojik araştırmalara bakıldığında bu kültüre ait merkezlerde yapılan kazı sayısı ise sadece 19'dür. (Işıklı 2011: 35) Bugün için ise bu kültüre ait devam eden tek kazı ise Malatya-Arslantepe Höyüğü'dür. Sadece Anadolu'nun değil Yakındoğu Arkeolojisi'nin en önemli merkezlerinden biri olan Arslantepe kazıları, kısa bir süre önce 50. yılını kutlayarak yarım yüz yılı geride bırakmış sistemli bir kazıdır. Bu yönüyle Arslantepe, ülkemiz arkeolojisi, bilhassa az araştırılan Doğu Anadolu arkeolojisi için tam anlamıyla bir "anahtar" yerleşimdir. Bu durum ele aldığımız kitaba da konu olan "*Erken Transkafkasya Kültürü*" için de geçerlidir. Güney Kafkasya-Doğu Anadolu- Mezopotamya gibi büyük kültür bölgeleri arasındaki kuzey-güney yönlü ilişki ağının kilit noktasında bulunan Arslantepe Höyüğü geniş ve donanımlı bir ekip tarafından kazılmaktadır. Yörenin ve merkezin Güney Kafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu dağlık bölgeleriyle olan ilişkileri ve Erken Transkafkasya Kültürel süreci Dr. Giulio Palumbi tarafından incelenmiştir. Birlikte çalışma olanağı da bulduğum ve yakın arkadaşım olan Dr. Palumbi, doktorası ve sonrasındaki süreçte Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'daki birçok kazıyı ve malzemesini incelemiş, Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağları boyunca Doğu Anadolu-Güney Kafkasya

bölgeleri arasında kültürel-politik ve ekonomik ilişki ağını ve etkileşim süreci üzerine uzmanlaşmıştır.

Dr. Palumbi'nin, 2008 yılında basılan “*The Red and Black: Social and Cultural Interaction between the Upper Euphrates and the Southern Caucasus Communities in the Fourth and Third Millennium B.C./ Kırmızı ve Siyah: MÖ 4. ve 3. Bin Yılda Yukarı Fırat ile Güney Kafkasya Toplulukları Arasındaki Toplumsal ve Kültürel Etkileşimler*” isimli kitabı 343 sayfa, 6 ana bölüm 158 figür, 7 resim, 7 tablo ve geniş bir kaynakça kısmından oluşmaktadır. Ayrıca her bölümde yer alan resim, çizim, harita, grafik ve tablolar konunun görsel açıdan da anlaşılır olmasını sağlamıştır.

Kitabın “*History of the Research, Terminologies and Chronologies*”/ *Araştırma Tarihi, Terminolojiler ve Kronolojiler*” başlıklı ilk bölümünde öncelikle Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'nın coğrafyası üzerinde duruluyor. Bunu, kitaba da konu olan Kura-Aras Kültürü'nün (bundan sonra K.A) kısa bir araştırma tarihçesi ve bu konuda çalışma yapmış kişilerin eser ve görüşlerine dair verilen genel bilgiler izliyor. Bu bölümün üçüncü alt başlığı olan “*Periodisation and Chronologies / Periyotlaşma ve Kronolojiler*” adı altında yazar K.A Kültürü'ne dair bugüne değin bilinen belli başlı kronoloji önerileri üzerinde duruyor. 1960'larda Gürcü araştırmacı Djaparidze ile başlayıp 2000'lerde A. Sagona'ya değin uzanan tüm bu önerileri önce analiz eden Palumbi, daha sonra bir tabloda Doğu Anadolu, Güney Kafkasya ve Yukarı Fırat gibi üç ana bölgede bu kronolojileri karşılaştırmalı olarak sunuyor.

“*Güney Kafkasya'da Kura-Aras Kültürü'nün Başlangıcı ve Erken Gelişmeleri*” başlıklı kitabın ikinci bölümünde kapsamlı bir şekilde Güney Kafkasya'nın Kalkolitik, bölgesel tabirle “*Eneolitik*” süreci ele alınmış. Özellikle bu konuda ilk olarak, önemli bir çalışma olan Sagona ve Kiguradze'nin (2003: 38-94) yayını kritik edilmiş. Bilindiği gibi bu çalışmada Sagona ve Kiguradze, Güney Kafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu'daki Kalkolitik Çağ keramik geleneklerinin K.A Kültürü'nün oluşumunda etkili rolleri olduğunu ve bu bağlamda “*Proto-Kura-Aras Seramiği*”nin varlığını tartışmaktadır. Palumbi bu konuda arkeolojik kanıtların yetersizliğinin altını çiziyor. Güney Kafkasya'nın önemli Kalkolitik (E-neolitik / K.A öncesi) Çağ merkezleri olan; Grmakhevistavi (Güney Gürcistan), Trelı (Tiflis), Samşvilde I (Güney Gürcistan-Kvemo-Kartli Ovası) Berikldeebi (Orta Gürcistan), Khizanaant Gora E (Orta Gürcistan-Şida-Kartli Ovası), Didube (Tiflis), Mokhra-Blur (Ararat Ovası-Ermenistan), Kültepe'deki (Nahçıvan) keramik ve mimari veriler açısından en erken K.A izlerini analiz eden Palumbi, kültürün “*biçimlenme sürecinin*” dinamiklerini ortaya koymaya çalışıyor.

İkinci bölümün “*New and Old: What was going on in the Southern Caucasus at the Middle of the Fourth Millennium?/ Yeni ve Eski: IV. Bin Yılın Ortalarında Güney Kafkasya’da Neler Oluyor?*” başlıklı alt bölümünde yukarıda sunulan Güney Kafkasya’nın (Kalkolitik-Geç Kalkolitik Çağ tarihli) K.A Kültürü öncesi sürecinin verileri; keramik, mimari ve yerleşim modelleri ve kronolojisi alt başlıklarına göre analiz edilmektedir. Yazar keramik verileri dikkate aldığında Geç Kalkolitik Çağ gelenekleri ile en erken K.A Kültürü keramiği arasında net bir kırılmanın olduğunu altını çiziyor ki bu kültüre dair geleneksel yaklaşımlarda da her zaman ifade edilmiş bir gerçektir. (Işıklı 2005: 155-166) Mimari açıdan ise iki kültürel süreç arasında, tek odalı dairesel planlı yapılar dikkate alındığında bir bağın olabileceğinin altı çiziliyor. Yerleşim modelleri kısmında ise yazar Kalkolitik Çağ’da Güney Kafkasya’daki toplulukların çağdaşları olan Kuzey Mezopotamya’dakilerle ilişki içerisinde olabileceğini öne sürüyor ki bu yeni bir öneridir ve üzerinde düşünülmesi-tartışılması gerekir.

Ayrıca yazarın bu dönemde kültürel ve politik sistemde bir krizin olabileceğine dair önerisi de yeni olmamakla birlikte önemlidir. Palumbi polen analiz sonuçlarını işaret ederek bu krizin çevresel etkenli bir kriz olabileceğini belirtiyor. Nitekim bu öneri de daha önce “kültürün yayılımında çevresel koşullardaki değişim kuraklık-kıtlık faktörü” olarak Sagona tarafından dile getirilmişti (Sagona 1984: 138-139). Sonuç olarak Palumbi, kültürün kökenlerinin hâlâ Güney Kafkasya Kalkolitiği’nde aranmasında bazı ciddi sıkıntıların olduğunu kabul ediyor. Yazar bilhassa kronolojik veriler konusunda sistemli kazıların azlığının ve eldeki radyo karbon verilerin 1960 ve 1970’li yıllarda yapılmış ve güvenilirliği tartışmalı analizler olduğunu altını çiziyor. Aslında Palumbi’nin bu bölümde kültürün bilinen “kronik problemlerini” okuyucuya tekrar hatırlatıyor¹.

Dördüncü bin yılın ikinci yarısı boyunca Yukarı Fırat ve Doğu Anadolu toplulukları arasındaki ilişkilerin ele alındığı “*The Upper Euphrates and Eastern Anatolia Communities During the Second Half of the Fourth Millennium (3500-3100 BC). The Birth of A New System of Interactions. / IV. Bin yılın İkinci Yarısı (MÖ 3500-3100) Süresince Yukarı Fırat ve Doğu Anadolu Toplulukları: Yeni Bir Etkileşim Sisteminin Doğuşu*” başlıklı üçüncü bölümde yeni bir karşılıklı etkileşim sisteminin doğuşu analiz ediliyor. Yazara göre, IV. Bin yılda Doğu Anadolu’da güçlü kültürel bir “bölünmüşlük” söz konusudur. Bununla birlikte Yukarı Fırat kesimi Mezopotamya-Suriye dünyası

¹ Bu problemlere dair daha ayrıntılı bilgi için bkz. Işıklı 2011: 37-50.

ile Kuzeydoğu Anadolu kesimi ise Güney Kafkasya dünyası ile yakın ilişki ve etkileşim içersindedir. Özellikle MÖ 3500 yılı başlarında genişleyen ve büyüyen bölgeler arası hammaddeye (obsidyen ve maden-metal başta olmak üzere) dayalı ilişki ağı, K.A Kültürü'nün biçimlenmesinde son derece önemlidir².

Bu kapsamda yazar bu sürecin bölgedeki anahtar yerleşimleri olan Arslantepe (VII ve VIA), Sos Höyük (VA), Tepecik'in (3. Evre) keramik, mirmari, metalürjik ve arkeolozoolojik verilerini analiz ediyor. Palumbi, bu sürecin keramik gruplarından *Monokrom (MW)*, *Black Burnished (BBW)* ve *Red and Black* (veya Red and Black Burnished Ware-RBBW) malların varlığına dikkat çekiyor. Yazara göre bu gruplar tipik Kura-Aras keramiğinin ortaya çıkışında önemli rolü olan mal gruplarıdır. Geleneksel yaklaşımda bu gruplardan özellikle (RBBW) Kura-Aras seramiğinin, bölgesel bir varyasyonu olarak görülmüştür. Ancak yazar bunun daha erken ve öncü bir seramik grubu olabileceğini öne sürmektedir. Hatta yazar Kafkas dünyasında daha geç ortaya çıkan bu siyah-kırmızı renk kontrastı özelliğinin tahmin edilenden farklı sembolik ve kültle ilgili bir anlamı olabileceğini de bu görüşüne eklemektedir. Bu görüş daha önce de ifade edilmiş ve konuyla ilgilenen uzmanlar arasında dikkat çekmişti. (Palumbi 2003: 80-134)

Bu bölümün "*The Upper Euphrates Valley in the Fourth Millennium / IV. Bin Yılda Yukarı Fırat Havzası*" başlıklı alt bölümünde IV. Bin yılda Yukarı Fırat Havzası'nın (Elazığ-Malatya Bölgesi) genel anlamda kültürel ve politik bir manzarası ortaya konmaya çalışılmış. Bu manzarada da bölünmüşlük, kuzeyin Kafkasya güneyin Kuzey Mezopotamya dünyası ile iç içe geçmişliğinin belirleyici olduğunun altı çizilirken bir yandan keramik kanıtlar ışığında İç Anadolu etkilerin de dikkatten kaçmadığı vurgulanıyor. Bu da oldukça eski bir görüştür ve yeni verilerle desteklenmiş olması ilginçtir. Yazar özellikle "*monokrom açkılı malların*" ortaya çıkış sürecini analiz ettiği bu bölümde bu keramik grubunun İç Anadolu ve Doğu Anadolu genelinde daha erken (MÖ 3600-3500 civarı) ortaya çıktığını doğuya ve kuzeye doğru yayıldığını öneriyor. Burada Orta Anadolu'ya dair verilere daha ayrıntılı yer verilmemiş olması dikkati çekmektedir.

Yazara göre monokrom açkılı seramik geleneği stil olarak Kura-Aras seramiğinin özelliklerini göstermektedir. (özellikle tutamak, memecik ve kulp gibi eklentiler açısından) BBW için ise yazar Sos'un VA katında çok az miktarda ele geçtiğini İç Anadolu'da ise bu grubun daha yaygın olduğunu ve tıpkı monokrom mallar gibi doğuya doğru yayılmış olabileceğini ifade ediyor.

² Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Işıklı 2005: 505-510; Işıklı 2011: 256 vd.

Yazarın burada gözden kaçırdığı bir ayrıntı, 2001 yılında Erzurum Müzesi ile birlikte yaptığımız Pulur Sondajından ele geçen BBW mallardan ve bunların ele geçtiği tabakadan alınan radyo karbon tarihlerinin Orta Kalkolitik Çağ gibi oldukça erken bir tarihi işaret ettiğinden söz etmemesidir. (Işıklı 2006: 13-30; Işıklı 2009: 267-289;)

Sonuç olarak Palumbi tüm bu mal gruplarını dikkate alarak IV. binin sonlarına doğru İç Anadolu-Yukarı Fırat-Kuzeydoğu Anadolu-Güney Kafkasya kültürel bölgeleri arasında yoğun ve güçlü ilişki ağının kurulduğunu ve bu bölgeler arası ilişkilerin Kura-Aras kültürel fenomeninin başlaması için uygun zemini hazırlamaya başladığını ifade etmektedir. Bu aşamada sorulması gereken ve kitapta da yanıtının net yer almadığı soru: “MÖ 3300’den itibaren Toroslar’ın kuzeyindeki topraklarda vuku bulmaya başlayan bu kültürel birliktelik sürecine bu bölgedeki tüm halklar mı dâhil oldu yoksa belirli gruplar tarafından mı bu kültür taşındı?” sorusudur. Bu konuda genel kanı; bu kültürü taşıyan belirli gruplar vardı ve bunlar aynı zamanda kuzey-güney yönlü hammadde ticaretini yürüten hem de kültürün yayılımında etkili olan hareket halindeki (*nomadik veya yarı-nomadik*) gruplardı³.

“*The Royal Tomb of Arslantepe: Funerary Ideology and Power Strategies in A Changing World / Arslantepe’nin Krali Mezarı: Değişen Bir Dünya’da Cenaze Töreni, İdeoloji ve Güç Stratejileri*” başlığını taşıyan 4. Bölümde kapsamlı bir şekilde 1996 yılında Malatya-Arslantepe Höyüğü’nde bulunan “*krali mezar*” ele alınıyor. K.A Kültürü’nün Doğu Anadolu’daki kültürel gelişim sürecine dair görüşleri tümüyle değiştiren ve kuzey-güney yönlü ilişki ağına yeni bakış açıları kazandıran bu mezara dair birçok kapsamlı yayın Arslantepe ekibi tarafından yapılmıştı. Bunları detaylı bir şekilde özetleyen Palumbi, tarihlendirilmesinden ölü gömme geleneğine değin mezarı her açıdan tekrar ele alıyor. Bu bölümler içersinde mezarın metal ağırlıklı ölü hediyeleri, teknolojileri ve analizlerine ayrıntılı olarak değinilmiştir. Buradaki ilginç bir ayrıntı bu metal eserlerde farklı bakır alaşımlarının (bakır-gümüş gibi) varlığı ve kullanılan cevherlerin geliş yerinin tam olarak hâlâ bilinmemesidir. Palumbi, bu cevherlerin geliş yeri olarak Kuzey Kafkasya’nın düşünülebileceğini öne sürmekte ve buradan hareketle hammadde taşıyan göçer grupların kültürün gelişim ve yayılım sürecinde önemli aktörler olduğunu ifade etmektedir.

³ Kültürün hazırlık süreci olarak tanımlanan bu en erken evrenin dinamikleri ve parametreleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Işıklı 2011: 256-275.

Yine bu bölümde ayrı bir başlık altında söz konusu krali mezarın tipi, yapım tekniği ve burada görülen ölü gömme gelenekleri anlatılarak Kuzey Kafkaslar'dan Güneydoğu Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyada görülen örneklerle karşılaştırmalar yapılmıştır. Bu bölümün “sonuç” kısmında yazar, krali mezarda yatan kişi ve mezara dair birçok soru üzerinden söz konusu dönemde bölgedeki sosyo-ekonomik ve politik yapıya ve bölgeler arası ilişkilere ve bunların K.A Kültürü'nün gelişimine olan etkilerine dair deyim yerindeyse bir “beyin jimnastiği” yapmaktadır. Özellikle mezarda yatan kişiye dair öne sürülen hipotezler ve bunlarla bağlantılı kültürün Yukarı Fırat Havzası'ndaki gelişim sürecine dair yapılan varsayımlar oldukça dikkat çekicidir. Ama sonuçta yazarın da kabul ettiği gerçek bu konuda hâlâ cevaplanmayı bekleyen çok sayıda sorunun var olduğudur.

Kitabın V. bölümünde K.A Kültürü'nün daha geç aşamalarında (KA II ve III evrelerinde) Güney Kafkasya'daki durumu mercek altına yatırılmıştır. Bu analiz çerçevesinde, Güney Kafkasya'da yerleşim modellerinden ölü gömme geleneklerine değin anahtar yerleşimler ışığında saptanan bir dizi bölgesel değişim üzerinde duruluyor. Bu konuda yazara göre öne çıkan ve verilerinin ayrıntılı bir şekilde ele alındığı anahtar yerleşimler Gürcistan'daki Khizanaant Gora, Kiket, Samsvilde II, Kvatskhelebi ve Tsikhiagora, Ermenistan'da Horom, Aparan III, Ket, yerleşimlerdir. Ayrıca yazar bunlar dışında “*Güney Kafkasya'nın Diğer Yerleşimleri*” başlığı altında Amiranis Gora, Elar, Garni, Şengavit ve Mokhra Blur'u da ele almıştır. Bu bölümün “sonuçlar” kısmında söz konusu anahtar yerleşimlerin verileri dikkate alınarak, K.A Kültürü'ne dair “bölgesel bir gelişimin” ana hatları ortaya konulmuştur. Bu ana hatla birlikte kültürün bu evre (KA II ve III) ve bölgedeki (Güney Kafkasya) kronolojisinin, yerleşim modelinin, mimarisinin, mezar tipleri-ölü gömme geleneklerinin, keramiklerinin, maden-metalciliğinin, tarım ve hayvancılığının temel özellikleri saptanmaya çalışılmıştır. Bölümün sonuna eklenen bir tabloyla yerleşimlerin tabakalanması ve kronolojileri de karşılaştırmalı olarak sunulmaktadır. Sonuç kısmının “*Düşünceler*” adını taşıyan son alt başlığında Palumbi, K.A II evresinde (MÖ IV. binyılın sonunda) Güney Kafkasya'da tam anlamıyla kültürün oluştuğunu ifade etse de bunun nedenleri, dinamikleri ve arkeolojik kanıtları çok anlaşılır değildir.

“*The Upper Euphrates and Eastern Anatolia in the First Half of the Third Millennium: Contact and Transformation / Üçüncü Bin Yılın İlk Yarısında Yukarı Fırat ve Doğu Anadolu: İlişki ve Dönüşüm*” başlıklı 6. bölümde bu kez kültürel sürecin ve değişimin Yukarı Fırat ve Kuzey Doğu Anadolu'daki kısmı ele alınmıştır. Bu kısımda Palumbi, beş önemli anahtar yerleşimin verilerini

dikkate almıştır: Sos Höyük (VB) , Arslantepe (VIB1, B2 ve VIC1), Taşkun Mevkii, Norşuntepe ve Tepecik. Ayrıca yazar “diğer yerleşimler” başlığı altında Han İbrahim Şah, Değirmentepe, Pulus (Sakyol) ve Gelinciktepe’yi de ele almıştır. Bu kısımda da tıpkı bir önceki bölümde Güney Kafkasya için yapılan, kültürün bölgesel gelişiminin ana hatları (kronolojisinden hayvancılığına değin) yukarıda verilen anahtar yerleşimlerin verileri ışığında ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yazar özellikle çalışmakta olduğu Arslantepe’nin verilerini gayet başarılı bir şekilde yorumlamıştır. Bu veriler ışığında yörenin sosyo-ekonomik ve politik açıdan kültür tarihi başarılı bir şekilde yazılmıştır. Palumbi, bu bölümde Kura-Aras Dünyası’nın başladığı topraklar olarak tanımladığı Elazığ- Altınova’daki gelişmelere Norşuntepe verileri ışığında getirdiği yorum oldukça dikkat çekicidir: “... *Kura-Aras Kültürü’nden türeyen alternatif kimliğin oluşumu ve bu yeni kültürel formların adaptasyonu olasılıkla radikal bir dönüşümün sonucuydu. Toprağa dayalı hareketliliğin ve toplumsal organizasyonun yeni biçimlerinin artışı Altınova’daki topluluklar için yeni bir arayış fırsatı yaratmış olmalıdır...*”

Yine bu bölümde yazarın kültürün Doğu Anadolu Bölgesi genelindeki gelişimine dair yaptığı bir öneri dikkati çekmektedir. Palumbi Yukarı Fırat Havzası’nda RBBW geleneğinin yerel geleneklerden beslenip, bağımsız geliştiğini önerirken Erzurum ve Van bölgelerindeki keramik geleneklerinin Güney Kafkasya etkili olarak bu süreçte gelişim gösterdiğini ifade etmektedir. Bir diğer deyişle yazara göre kültürün Doğu Anadolu genelinde iki alt bölgede gelişimi söz konusudur. Fakat kültürün Doğu Anadolu genelindeki gelişim sürecinde birbirinden farklı gelişim süreçleri yaşayan üç ayrı bölgenin (Van-Muş Bölgesi, Erzurum-Kars Bölgesi ve Malatya-Elazığ Bölgesi) varlığı tartışılabilir⁴.

Bu bölümde dikkati çeken iki eksiklik söz konusudur. İlki her iki bölgede (gerek Güney Kafkasya’da gerekse Doğu Anadolu Bölgesi’nde) anahtar yerleşimler seçilirken dikkate alınan kıstasların verilmemesidir. Bu bölümde ayrıca yazar ETÇ I sonuna doğru (MÖ 2800/2750 tarihlerinde) Yukarı Fırat Havzası’nda Toroslar’ın güneyi ile ilişkileri bozan Kuzeydoğu Bölgesi ile ilişkileri teşvik eden bir krizin varlığını ön sürmektedir. Kültürün gelişim ve yayılım sürecinde önemli olan bu olguya dair yazarın açıklama ve ayrıntıya girmemesi bu bölümün bir diğer eksikliğidir.

⁴ Bu üç alt bölgeye ve verilerine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Işıklı 2005: 217-387; Işıklı 2011: 117-247.

Bu bölümün “sonuç” kısmında Palumbi, kültürün Doğu Anadolu’ya yayılım sürecinde Yukarı Fırat’ın Uruklu mirasçıları ile Kafkasyalı-Kuzeydoğulu pastoral grupların bir arada yaşayarak çok kültürlü melez bir model ürettiklerinin altını çizmektedir. Yazar bu gelişim-yayılım sürecinde pastoralizm olgusunun önemli olduğunu düşünerek buna dair verilerin (yerleşim modelleri, hafif mimari, taşınabilir objeler ve arkeolojolojik veriler vs.) altını çizerek tekrar yorumlaması son derece özenli ve önemlidir. Bu alt bölümün son kısmında ise yazar Doğu Anadolu genelinde ETÇ. I ile ETÇ II arasındaki radikal ve önemli değişimleri sıralamıştır. Bu bölümün sonuna eklenen bir tabloda bölüm içerisinde adı geçen tüm anahtar yerleşimlerin kronolojik-stratigrafik verileri karşılaştırmalı olarak verilmesi, anlatılanları okuyucu için daha anlaşılır hale getirmektedir.

Kitabın sonuç kısmını oluşturan 7. Bölüm “*The Upper Euphrates and the Southern Caucasus: A History of Interaction and Transformative Relations / Yukarı Fırat ve Güney Kafkasya: Etkileşim ve Dönüşüm İlişkilerinin Bir Tarihi*” adını taşıyor. Yazar bu bölümde kitap boyunca yaptığı önerileri kapsamlı bir şekilde özetlemektedir. Önce kültürün köken sorununa değinen yazar, K.A. Kültürü’nün kökeninin Güney Kafkasya’da özellikle de Gürcistan’da aranması gerektiğini net bir şekilde ifade etse de arkeolojik kanıtlar açısından tam bir uyumdan (keramik ve mimari kanıtlar açısından) söz edilemeyeceğinin altını bir kez daha çiziyor. Palumbi’ye göre çok kısa sürede ve hızlı bir şekilde ortaya çıkış sürecini tamamlayan kültürün gelişip yayılmasında bölgelerarası (Kuzey Mezopotamya-Suriye-Yukarı Fırat-Kuzeydoğu Anadolu-Güney Kafkasya bölgeleri arasındaki) ilişki ve etkileşim en önemli unsurdur. Bu yayılım sürecinde kültürün bünyesinde yer alan “hareket halindeki gruplar” (*pastoraller*) ana aktörlerdir. Kuzeyli bu gruplar için Uruk ticari sistemine entegre olmuş Yukarı Fırat yöresi önemli bir çekim merkeziydi. Bu durum kültürün gelişip yayılmasında ana etmendi. Bu görüşler konu üzerine çalışanlar arasında genelde kabul görmektedir.

Bu ilişki ve etkileşim ağının en somut kanıtları ise keramik gruplarıdır ve bunlar içerisinde *RBBW* lar yazara göre öncü gruptur. Bu grup önce Anadolu’da ortaya çıkmış (Arslantepe ve Sos Höyük) ve daha sonra Güney Kafkasya’ya yayılmıştır. Buna göre kültürün yayılım sürecinde özellikle K.A II ve onu izleyen K.A III evrelerinde, kültürün yayılım bulduğu coğrafyalarda “bölgeselleşmesi” söz konusudur. Bunu kültürel materyaldeki değişimlerde gözlemleyebilmekteyiz. Yazara göre; Sos Höyük’te Güney Kafkasyalı yuvarlak mimarinin ortaya çıkışı, Sos Höyük’te Yukarı Fırat’la ilişkilerin sonucu görülen anıtsal yuvarlak surun ortaya çıkışı, Arslantepe VIA daki merkezi

devlet ekonomisiyle bütünleşmeye çalışan uzmanlaşmış hayvancı toplulukların varlığı bölgeler arası ilişkiler, bölgeselleşme ve kültürün yayılım süreciyle ilintilidir.

Sonuçlar bölümünün en önemli alt başlığı “*Periodisations, Chronologies and Synchronicities / Dönemselleştirme, Kronolojiler ve Eş Zamanlılıklar*” adını taşıyor. Yazar bu kısımda Kura-Aras Kültürü için kendi geliştirdiği kronoloji-evreleştirme önerisini sunmaktadır. Yazar önce üç alt bölgedeki (Güney Kafkasya, Kuzeydoğu Anadolu ve Yukarı Fırat Havzası) kronolojik verileri ve kültüre dair var olan kronolojik durumu ortaya koymakta ve sonrasında bölgesel ölçekteki kronolojilere dayanarak Kura-Aras Kültürü’ne dair kendi öne sürdüğü altı (VI) alt evreli kronolojisini vermektedir. Palumbi’nin kronolojisinin ilk evresi (I) olan ve MÖ 3500 civarına verilen süreç “*Bağlantı Evresi*” olarak isimlendirilen süreçte daha kırsal karakterli ama doğal kaynaklar açısından zengin Güney Kafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu ile Yukarı Fırat arasında ilk bağlantılar oluşmaya başlamaktadır. MÖ 3300-3100 arasına tarihlenen II. Evre ise *RBBW*’ın ortaya çıktığı ve pastoral grupların öncü olduğu bölgeler arası ilişkilerin en üst düzeye ulaştığı dönemdir. III. Evre ise (MÖ 3100-2900) iklimsel değişim, kriz ve onu izleyen süreçte doğudan-kuzeydoğudan gelen kültürel model ve geleneklerin kurulumunu içeren bir süreçtir. Toroslar’ın güneyi ile ilişkilerin artıp kuzeyiyle olanların azaldığı IV. binyılın uzmanlaşmış üretimciliğinin ve sosyal hiyerarşik yapının tekrar tesis edildiği bir süreç olan IV. Evre’yi Palumbi MÖ 2900-2800 arasına yerleştirir. İki yüz yıl süren (MÖ 2800-2600) V. Evre ise yazara göre radikal dönüşümlerin olduğu bir dönemdir. (Late Reserved Slip Ware) *LRSW*’ların sonu, Toroslar’ın güneyiyle ilişkilerin bozulması, Kura-Aras Kültürü’nün bölgesel sınırlarının ortadan kalkması ve kültüre ait son izlerin ortaya çıkması ve toprağa dayalı hareketlilik içeren akıcı modellerin gelişimi yazara göre bu evrenin en belirgin özellikleridir. VI. ve son evre ise (MÖ 2600-2500) arasına tarihlenir ve bu süreçte kültürün etkileri tüm bölgelerde hemen hemen sona ermiştir. Yazara göre bu evrede ilişkilerin iyice bozulduğu Güney Kafkasya ve Yukarı Fırat Havzası’nda yeni politik ve kültürel oluşumlar söz konusudur. Bu durum bilhassa Yukarı Fırat Bölgesi için geçerlidir.

Son bölümün “değerlendirme-sonuç kısmı” tümüyle konuyu ve kitabı özetleyen bir alt bölüm niteliğine sahiptir. Yazar bu kısımda kitabını ve içeriğini şu ifadeyle özetliyor: “*Bu kitap; IV. ve III. Bin yılda Yukarı Fırat Bölgesi’ndeki Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya ile bağlantılı dinamiklerle de ilişkili olan politik, toplumsal ve kültürel değişimlere odaklanmaktadır.*” Bu alt bölümde yazarın altı çizilmesi gereken görüşü: bu bölgelerarası ilişki ağının

ve değişimlerin oluşumunda göçün hiçbir rolünün olmadığıdır. Şimdiye değin yapılan çalışmalarda Elazığ-Malatya Bölgesi'nin Kura-Aras Kültürel sürecine dâhil olmasında ve kültürün Doğu Anadolu'ya yayılımında "göç" önemli bir faktör olarak görülmüştü. Fakat Palumbi'ye göre bu süreçte asıl belirleyici olan bölgeler arası politik, ekonomik ve kültürel tabanlı ilişkiler ve etkileşimdir. Bununla bağlantılı olarak yazar ilişki ve etkileşimin en yoğun olduğu dönemlerin sosyal ve politik tabanlı kriz anları olduğunun da altını çiziyor ki üzerinde düşünülmesi gereken bir ayrıntıdır. Böylece kültürün tümüyle homojen olmayıp bölgesellik özelliği göstermesi de bu çerçevede anlaşılabilir bir hal alıyor. Ama yine de bu ilişki ağında ve etkileşim sürecinde göçün ve göçebe grupların da etkili olmasını beklemeliyiz. Son yıllarda kültürel modellerin ve politik oluşumların dinamiklerini açıklamada birden çok neden-sonuç aramak bilindiği gibi genel kabul gören bir görüştür.

Sonuç olarak Palumbi'nin "*The Red and Black*" isimli kitabı Yakındoğu Arkeolojisi'nin çok popüler olan ama o oranda da az araştırılan K.A Kültürel fenomeninin ortaya çıkış ve yayılım sürecini tüm yönleriyle ele alan özgün ve önemli bir çalışmadır. Sagona'nın (1984) yayınından bu yana süreci ve malzemeyi yeni verilerle harmanlayarak yorumlayan batı dillerindeki kapsamlı çalışma olması açısından da önemlidir. Yazarın uzun süredir Güney Kafkasya'daki yeni dönem kazılarında yer alması kültürün bu bölgedeki gelişim sürecini daha yakından takip edebilmesine de imkân tanımıştır. Kitap ağırlıklı olarak, Arslantepe ve Yukarı Fırat Havzası'nın bölgeler arası ilişkilerine ve etkileşimine ve onun Kura-Aras Dünyası'na dahil olma sürecine odaklanıyor. Kabul edilmesi gereken gerçek; K.A. Kültürü'nün ortaya çıkış ve yayılım aşamasında Arslantepe ve Elazığ-Malatya yöresi her zaman özel bir bölge olmuştur. Bir diğer deyişle bu bölge, söz konusu sürecin "lokomotifidir". (Işıklı 2011: 257-260) Sonuç olarak Dr. Palumbi'nin çalışması günümüzde arkeolojik ilgiden gittikçe uzaklaşan Doğu Anadolu Arkeolojisi ve onunla doğrudan bağlantılı olan fakat çok az bilinen Kafkasya Arkeolojisi için temel bir eser niteliğindedir. Bu nedenle dostum Dr. Palumbi'yi büyük bir boşluğu doldurduğu için tebrik ederim.

Konuyla İlgili Kaynakça

- Işıklı, M.
2005 *Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir.
- 2006 “Erzurum Pulur Höyüğü Çalışmaları: Kuzeydoğu Anadolu Keramiği Üzerine Gözlemler”, *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi VIII*, İzmir: 13-30.
- 2008 “Recent Investigations At Pulur (Erzurum): Observations On Northeast Anatolian Ceramics”, K. Rubinson – A. Sagona (eds.), *Ceramics in Transitions: Chalcolithic Through Iron Age in the Highlands of the Southern Caucasus and Anatolia, ANES Supp. 27*: 267-289.
- 2011 *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Kiguradze, T. – A. Sagona
2003 “On the Origins of the Kura-Araxes Cultural Complex”, A.T. Smith – K.S. Rubinson (eds.), *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond*, Los Angeles: 38-94.
- Palumbi, G.
2003 “Red-Black Pottery: Eastern Anatolian and Transcaucasian Relationships around the Mid-Fourth Millennium B.C.”, *Ancient Near Eastern Studies* 40: 80-134.
- Sagona, A.
1984 *The Caucasian Region in the Early Bronze Age, Part 1-3*, BAR International Series 214 (iii), Oxford.

